

Semenenko A.A. Achievements and risks of contemporary Ukrainian cultural process

The article is dedicated to experience and problems of Ukrainian cultural process in the context of modern history. Challenges of contemporaneity to power of energy of ukrainity in the process of national identification, state building and renewing the culture's communicative function that had been lost in durable existing in reservation are analyzed.

Key words: *globalization, national identity, communicative function of culture, cultural memory, cultural trauma, national cultural project.*

УДК 101.1::316

В.Б. Фадєєв, кандидат філософських наук,
завідувач відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України,

СУСПІЛЬСТВО ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

Впродовж останніх століть відбулось постання національної держави як провідної форми політичної організації. Воно супроводжувалося поширенням вживання категорії "суспільство" в соціальних науках і в суспільно-політичному дискурсі. В соціальних науках це було пов'язано передусім з тривалим домінуванням субстанційного та організмійного бачення соціальної дійсності, коли суспільство поставало як певний суб'єкт або цілісність, що охоплювала всю множину соціальних процесів. Розвиток соціальних дисциплін і відмова від субстанційних і організмійних метафор викликали сумніви щодо доцільності застосування категорії "суспільство" в науковому дискурсі. Тим не менш попри очевидну втрату свого теоретичного потенціалу суспільство і надалі залишатиметься найпоширенішою практичною категорією публічного дискурсу.

Ключові слова: *суспільство, національна держава, публічний дискурс, соціальні науки, соціальна докса.*

Загальною проблемою соціальних дисциплін є використання термінів і концептів, що перебувають у широкому соціальному вжитку. Через це зазначені поняття і концепти часто-густо набувають значень, які істотно відрізняються від тих, що закріплені за ними в певному науковому полі. Річ не лише в тім, що звичайні носії мови не схильні та не мають особливої потреби дотримуватися чітко визначених значень вживаних ними слів або можуть неадекватно зрозуміти оприлюднені науковцями результати досліджень. Річ в тім, що самі дослідники, перебуваючи в тому чи тому соціальному середовищі, самі потрапляють під вплив такого слововжитку. Тут присутній своєрідний, часто-густо непомітний "дрейф" значень, що дістає вираження в появі нових смислових відтінків та кореляцій. Дійсно, якщо розглядати мову як певну, хай і відкриту, але ж систему, елементи якої перебувають один з одним у відносинах кореляції, тоді поява нових слів і виразів неодмінно має позначитися на тих відносинах, що існували раніше, — вона провокує певні "зсуви" і "перекоси" у зазначеному сплетінні корелятивних зв'язків, спонукає до уточнень і перетлумачень, внаслідок чого старі слова отримують новий зміст. Сама відкритість мови соціальній практиці та історичним змінам, що формують вельми мінливе тло мовлення, унеможливорює беззастережне переконання у наявності незмінного значення слів. Навпаки, чим жвавішою стає динаміка соціокультурних змін, тим менше залишається підстав для цього.

На заваді незмінності значення соціальних термінів і концептів стоїть також сама різномірність і складність соціального життя. Наявність множини позицій та пов'язаних з ними практик відображає не тільки специфічний суспільний "поділ праці", а й неминучий за цих умов нерівномірний розподіл соціокультурної та мовної компетенції. Інакше кажучи, з кожної соціальної позиції відкривається тільки їй властива перспектива погляду на соціальний світ, презентований як множина взаємопов'язаних інших позицій-перспектив. Взаємозалежність цих позицій хоча і передбачає певну єдність і навіть тотожність сприйняття, розуміння і оцінювання подій і реалій світу, втім, вони не є абсолютними, оскільки саме ці відмінності роблять соціальні взаємини продуктивними, уможливаючи обмін і поєднання різного. Зрештою, згода і спільні погляди на реальність зберігаються у часі

шляхом регулярного відтворення, що не уникає перегляду і уточнення, адже контекст, в якому має відбутися цей процес, сам є позбавленим незмінності.

Зазначені зауваження повною мірою можна застосувати і до такої фундаментальної категорії соціальних наук і соціального життя як “суспільство”. Метою нашої розвідки є власно відстежити те, яким чином зміст даної категорії змінювався протягом часу, частогусто породжуючи великі неспівпадіння між своєю науковою версією та тим, який зміст в це слово вкладали носії звичайної мови. В центрі нашої уваги також мають потрапити ті зрушення в соціальних дисциплінах, що загалом ставлять під сумнів доцільність використання цієї категорії в науковому дискурсі, відводячи їй, втім, роль політико-ідеологічного або проєктивного концепту публічного дискурсу.

Сама поява слова “суспільство” в європейських мовах стала результатом переплетіння різних історичних процесів, пов’язаних як з поступальним розвитком наукового знання і привертанням уваги науковців на соціальні процеси, та виникненням нових проблем в самому суспільному житті, що спричинили радикальні перетворення соціальної структури та традиційного життєвого укладу мільйонів людей. Як свідчать розвідки з історії понять (Begriffsgeschichte), “з ХУІІІ століття невід’ємною частиною життя людей, що живуть у так званому “новому часі”, стало життя в умовах перехідного часу. Простір досвіду співіснуючих у часі поколінь змінюється настільки швидко, що уроки дідівського досвіду, схоже, вже втрачають свою цінність для онуків. Ми стаємо свідками зламів у досвіді зі швидкістю, яка досі не фіксувалася протягом попередніх століть” [7,325]. Райнгарт Козеллек вбачає в цьому процесі виникнення сучасних поглядів на соціальне життя, а також тих категорій, за допомоги яких це життя описують. Безперечно, новий досвід історичного часу спонукав до перегляду усталених поглядів на світ та на взаємини між людьми в ньому. До доби Просвітництва соціальні й політичні поняття орієнтувалися на властиві традиційному соціокультурному укладу область досвіду та горизонт очікувань, оскільки динаміка історичних змін не була такою стрімкою. Револьюційні потрясіння другої половини ХУІІІ століття радикальним чином трансформували як область досвіду, так і горизонт очікувань. Вони затребували принципово інших понять, за допомоги яких можна було б описати новопосталий світ, в якому вже не існує традиційних станів, а усталений життєвий уклад дедалі більше піддається руйнації й зникає. На цьому зламному етапі європейської історії власне і виникають та/або набувають сучасного значення ті терміни і поняття, що сьогодні перебувають у вжитку як в науковому середовищі, так і в широкому суспільному загалі. Повною мірою це стосується таких понять як “нація” і “суспільство”, що претендують на універсальну значущість.

Проте на відміну від слів звичайного вжитку термінам і поняттям властиві певні особливості, що є наслідком такого “підвищення рангу”. Окрім претензій на універсальність, значення загальних понять неможливо остаточно несуперечливо визначити, позаяк вони є настільки внутрішньо конфліктними і відкритими несумісним інтерпретаціям, що уникають будь-яких спроб раз і назавжди зафіксувати їхнє загальноновизнане значення. Додатковим чинником, сприятливим цьому є їхня ідеологічна навантаженість і використання в розбудові всіляких ідейно-політичних конструкцій. До того ж, цим поняттям властива своєрідна логіка, що відрізняє їх від звичайних слів. На думку М.Копосова, “опис суспільства “ззовні” ґрунтований на двох різних логічних процедурах, а саме на герменевтиці соціальних термінів та емпіричному впорядкуванні множини” [8,58]. Дійсно, якщо опис соціальної структури передбачає перелік назв соціальних груп, що передують опису і постають як когнітивне опертя для впорядкування інформації, тоді його можна вважати розгортанням значення соціальних категорій або герменевтикою соціальних категорій. Проте самі категорії продуковані взаємодією двох різних логічних процедур. Ім’я соціальної групи відсилає до опису останньої і водночас виступає фіксатором референції. В більшості випадків соціальної категоризації опис соціальної групи є неповним, натомість достатнім для розуміння висловлення. З іншого боку, здійснюваний іменем дійсничий акт апелює до іншої логіки — категорію репрезентує не опис властивостей, а образ множини, ґрунтований на досвіді інтуїтивного гуртування предметів. “Класифіковані емпірично предмети — в тому числі й індивіди — постають для нас як синтетичні образи, і водночас як

семантичні порожнечі. При такій класифікації нібито вимикаються мовна інтуїція: ми не просто абстрагуємося від категоріальних імен класифікованих об'єктів, а й гуртуємо їх в категорії, які не мають імен і, відповідно, постають як семантичні порожнечі більш високого порядку” [8, 59-60]. Не випадково, що виникнення нових соціальних понять на зламі ХУІІІ — ХІХ ст. супроводжувалося поширенням збиральних імен для означення основних соціальних груп та поступову відмову від розуміння останніх як еманцій трансцедентних сутностей Божественної світобудови, як це було за часів Старого режиму.

З іншого боку, така трансформація мислення безпосереднім чином позначилася і на розумінні суспільно-політичного ладу, оскільки затребувала новий спосіб виправдання і легітимації того різновиду соціальних відносин, що істотно відрізнялися від ґрунтованого на релігійних засадах Старого режиму. Партикуляристський соціальний лад, властивий дореволюційній візії соціального світу утримувався як цілісність за допомоги фігури монарха — посередника між профаним і сакральним світами. Слушною в цьому разі виявляється думка К.Лефора щодо принципових відмінностей післяреволюційної формації політичної влади: “Втілена в государі влада надавало тіло суспільству. І внаслідок цього факту існувало приховане, але дієве знання того, що *один* був для *іншого* на всьому просторі соціального. Порівняно з цією моделлю проступає революційний і безпрецедентний характер демократії. Місце влади стає *порожнім місцем*. Не має сенсу наполягати на деталях інституційного механізму. Істотне полягає в забороні для правителів привласнювати собі владу, зливатися з нею. Її виконання періодично ставлять під знак запитання. Це здійснюють наприкінці врегульованого суперництва, умови якого постійні. Даний феномен включає інституціалізацію конфлікту. Порожнє, незайняте, так що жодний індивід і жодна група не можуть бути косубстанційні, місце влади виявляється неозначеним” [9, 26].

Такий стан речей, безперечно, спонукає до постановки низки питань, пов'язаних з, так би мовити, потребою заповнення цієї *світобудовної порожнечі* — з винайденням нового підґрунтя соціальної зв'язності, здатної зібрати до купи і утримувати у цілісній єдності велику кількість людей, а саме ту вищезазначену множину, яка вже не структурована згідно з традиційним соціальним і загалом світовим ладом релігійного гатунку. Більше того, саме втрата довіри до останнього та/або його неспроможність легітимувати новопосталий стан речей спричинили поступове і незворотне виокремлення соціального як самостійної царини і згодом конституювання соціальних наук. Досвід гуртування і впорядкування множини, таким чином, стає визначальним для нової форми соціального зв'язку, йдучи на зміну апелюючим до потойбічних сутностей герменевтикам станового ладу. Цілком очікуваним тут виявляється і спроби поширення методології природничих дисциплін на виниклу царину дослідження, попри всі відмінності між національними (французькою, німецькою чи англосаксонською) школами соціогуманітарних наук. Можна навіть припустити що ці відмінності — порівняно більша прихильність до природничих і позитивістських методів у французьких та британських соціальних дисциплінах на протигагу розрізненню наук про природу і наук про дух у німецькій суспільствознавчій традиції — можна розглядати як свідчення ступеню соціальної модернізації, республіканських і демократичних уподобань та відмови від ідейних настанов Старого режиму.

Разом з тим, і тут спостереження Клода Лефора знову стають у нагоді, поява політичних і соціальних наук саме як наук, сформованих на кшталт наук природничих з їхньою нестримною волею до об'єктивації, супроводжувалося забуттям того зв'язку, що єднає суб'єкта дослідження зі своїм об'єктом, тобто запереченням вкоріненості дослідника в певному соціальному середовищі та впливу цієї вкоріненості на саме дослідження. “Вона [політична наука — *В.Ф.*] народилася з волі до об'єктивації, в забутті того, що не має елементів чи елементарних структур, не має сутностей (класов чи частин класов), не має соціальних відносин, економічної або технічної детермінації, не має вимірів соціального простору, які б передували своєму формуванню. Це останнє виявляється водночас і появою сенсу, і появою на сцені. Появою сенсу, оскільки соціальний простір розгортається як простір надчуттєвості, що поєднує, дотримуючить оригінального способу розрізнення, реальне і уявне, істинне і хибне, справедливе і несправедливе, законне і заборонене, нормальне і патологічне. Появою на сцені, оскільки цей простір містить квазіуявлення про

себе самого в його аристократичному, монархічному або деспотичному, демократичному або тоталітарному устрої. Як відомо, згадана воля до об'єктивації має, з іншого боку, як наслідок позицію Суб'єкта, здатного здійснити операцію пізнання, не будучи нічим зобов'язаним своєму включенню до суспільного життя. Тобто нейтрального Суб'єкта, зайнятого розкриттям відносин каузальності між феноменами, або законів організації й функціонування соціальних систем і підсистем" [9, 18-19]. Втім, зайняття дослідником подібної (мета)позиції щодо об'єкта свого дослідження зовсім не свідчить про досягнення нейтральності, якщо йдеться про соціогуманітерні дослідження. Навпаки такий нейтралітет є фікцією, оскільки він унеможлиблює осмислення досвіду свого ставлення до об'єкта дослідження, адже не відміну від природничих наук науки соціогуманітарні мають справу з наслідками цілеспрямованих, мотивованих та ґрунтованих на цінностях практик і вчинків. "Нейтральний" дослідник просто змушений домислювати резони, мотиви, переконання і смаки тих акторів, процес та/чи результат дій яких є об'єктами його вивчення. Ще одним небезпечним наслідком цієї фікції виявляється ілюзія впорядкованості соціального цілого або можливості його впорядкування відповідно до наукових настанов. Звідси походить небезпека соціальної інженерії та експериментування, яка повною мірою актуалізувалася в тоталітарних і авторитарних режимах модерної доби. Спорожніле після руйнування Старого режиму місце влади посідав новий суб'єкт квазімонархічного гатунку, який вже від нового, зазвичай наукового, позбавленого явного релігійного підґрунтя режиму істини намагався впорядкувати цю емпіричну множину індивідів, виходячи з уявлень про певну органічну чи системну цілісність народу або нації, які являли для нього новий різновид субстанційних ідентичностей.

Двохсотрічна історія становлення модерних націй безпосереднім чином засвідчує про живучість і загальну поширеність цього фантазму. Не буде безпідставним припущення, що саме завдяки цьому фантазму політичним режимам, виниклим після зникнення або подальшого послаблення монархічних форм панування, вдалося "заповнити" те порожнє місце, яке з'явилося після втрати потойбічних гарантій поцейбічної влади — разом з по-статтю монарха, яка відігравала роль посередника між сакральним і профанним світами[□], зникає і виправдання існуючого режиму. Замість цього ідея народу як органічної цілісності починає відігравати визначальну роль в мобілізації населення для потреб будівництва модерних націй і держав. Тією мірою, якою розробникам і носіям цієї ідеології вдавалося заручитися підтримкою широких верств населення, фантазм нації-субстанції покладався в основу реорганізації суспільного і політичного життя. Впродовж XIX — першої половини XX сторіччя він підживлював численні націоналістичні рухи, які спрямовували свої зусилля на здобуття і розбудови держави, в якій домінують роль мали відігравати представники певної етнічної спільноти. Разом з комуністичним націоналістичний рух поставали найвпливовішими мобілізаційними рухами цієї доби.

Таким чином, становлення соціальних дисциплін відбувалося в нерозривному зв'язку з кардинальними соціальними і політичними трансформаціями в Європі. Цей взаємозв'язок позначався як на риторичній політичних рухів, так і на проблематиці самих соціальних дисциплін, які так чи так привертати увагу до загальнозначущих соціальних проблем. Тому зникнення традиційного соціального укладу і виникнення так званого "соціального питання", викликаного процесами індустріалізації та швидкої урбанізації, спричинило як появу нових політичних рухів, так і конституювання нових наукових дисциплін. З іншого боку, тематизація і концептуалізація мислителями цієї доби соціальних та національних процесів були покладені в основу ідеологій зазначених рухів.

Слід відзначити, що окреслений процес становлення соціальних дисциплін і розробки їхніх головних концептів, а саме народження останніх у певних соціально-політичних умовах, а відтак і залежність від цих умов, згодом мали викликати потребу в перегляді та удосконаленні, принаймні проблематизації цих понять і концептів, якщо, звичайно, самі умови радикально змінилися. Щоправда, після остаточного оформлення соціальних дисциплін та посилення автономії поля інтелектуального виробництва (інституціалізація соціальних наук в навчальних закладах, наукових центрах, поява спеціалізованих часописів, наукових ступенів і звань та процедур їх здобуття тощо) цей зв'язок набув опесередкова-

ного характеру. Більше того саме посилення впливу соціальних наук супроводжувалося прагненням науковців легітимувати свої позиції в полі інтелектуального виробництва завдяки концептуалізації свого предмету як окремої дослідницької царини, яку неможливо редукувати до іншої. Прикладом цього може стати формування французької соціологічної школи на чолі з Е.Дюркгаймом, який послідовно відстоював ідею автономії соціальних наук і неможливості пояснити соціальні процеси за допомоги аргументів інших дисциплін, зокрема психології. В цьому прагненні відстояти автономію своєї дисципліни він навіть намагався радикально розширити сферу застосування соціологічних знань, наполягаючи на тому, що суспільство являє собою вищу реальність, тому соціологічний спосіб пояснення перевершує всі інші. Цей намір дістав вираження в спробах соціологізувати, тобто пояснити у суто соціологічний спосіб, інші галузі знання, що розроблялися іншими науковими дисциплінами: філософію, логіку, етику, історію, економіку та ін. [2].

Зазначені форми редукаціонізму різного гатунку, зокрема структурно-функціонального чи марксистського, стали проявом своєрідного імперіалізму соціології, її схильності “розчиняти і поглинати” інші соціальні дисципліни. Проте при такому розширенні сфери діяльності поставала одна принципова проблема, пов’язана з необхідністю точного визначення дефініції суспільства як фундаментальної категорії соціальних дисциплін. Окрім цього, надзвичайна складність і розгалуженість соціальних дисциплін, що розвиваються впродовж тривалого часу, вже самим своїм творчим доробком, імплементаваним в соціальні практики і різноманітні форми соціального регулювання, створюють значні, за висловом Г.Башляра, епістемологічні перешкоди для перегляду наявних дефініцій. Сьогодні серед дослідників не існує консенсусу не лише щодо змісту категорії “суспільство”, а й щодо самої потреби у цій категорії. Наразі використання цього поняття не позбавлене двозначностей, позаяк усюдний вжиток і загальна поширеність роблять його зміст занадто розмитим. Ніклас Луман спробував підсумувати панівне розуміння поняття “суспільство”, виокремивши такі складові:

- “суспільство складається з окремих людей та з відносин між людьми;
- суспільство, відповідно, конституюється, або хоча б інтегрується завдяки консенсусу між людьми, завдяки узгодженню їх думок і доповняльності їх цільових установок;
- суспільства немовби являють собою регіональні, територіально-обмежені одиниці, отже Бразилія являє собою якесь інше суспільство, ніж Таїланд, а США — є іншим, відмінним від Росії суспільством, але тоді й Парагвай, звичайно, є суспільством, відмінним від Уругвая;
- тому такі суспільства, як групи людей чи як території, можна спостерігати ззовні” [10, 22].

Намагаючись віднайти адекватне розуміння цьому поняттю, Луман послідовно відкидає всі наведені положення загальнопоширеного розуміння суспільства [10, 22-31]. Дійсно, ці положення в купі більше нагадують певну ідеологічну конструкцію, оскільки містять низку припущень нормативного гатунку. Зокрема це стосується тези про консенсус як засадничий елемент суспільства [10, 26]. Разом з тим, розробляючи свій власний теоретичний проект Ніклас Луман наполягає на необхідності, звичайно після відповідної реінтерпретації, збереження категорії “суспільство” як фундаментальної. Втім, розробка цього проекту і винайдення нового концептуального наповнення цієї категорії змушує Лумана не тільки до принципового перетлумачення засадничого для його теорії поняття “комунікація”, а й до заперечення можливості вивести будь-які позитивні практичні висновки з його теорії, і навіть до відмови від категорії “суб’єкт”, жорстко пов’язаної з теорією соціальної дії. Зрештою, Луман в своїй радикалізації функціоналізму і переході до теорії аутопоетичних систем розвинув напослідовнішу та найстрункнішу версію системної теорії, побудовану не на ґрунті теорії соціальної дії, а на ґрунті теорії комунікації: “соціальні системи (а найбільшими соціальними системами є суспільства) визначаються, на думку Лумана, безперервними потоками комунікацій. Тільки там, де закінчується комунікація, закінчується і суспільство. Тому сьогодні, в добу, коли комунікації охоплюють і об’єднують весь світ, треба казати вже про світове суспільство. В добу модерну підхід, що бере за відправну точку аналізу соціальних процесів національну державу, здається Луману безна-

дійно застарілим” [4, 395–396]. Безпосереднім чином це стосується критики територіальної концепції суспільства, прикладом якої є теорія Ентоні Гідденса, оскільки в ній поняття “суспільство” виявляється тотожним поняттю “національна держава”, тобто дублює певну просторово-територіальну форму політико-державної організації.

Складається враження, що соціальні дисципліни потрапляють в скрутне становище, оскільки вони, дотримуючись традиційного, загалом пов'язаного з типовими для модерної доби ідеологічними конструкціями розуміння суспільства, водночас намагаються розбудувати теоретичний інструментарій, адекватний наявним глобалізаційним змінам, що вочевидь радикально проблематизують узвичаєне бачення соціальних процесів. Інакше кажучи, мають місце методологічні та епістемологічні ускладнення, викликані проблематизацією наявних дослідницьких підходів. Соціальним наукам доводиться відігравати подвійну роль — вони прагнуть зберегти свій науковий статус, уникаючи падіння в соціальне доктринерство, і водночас запропонувати рецепти дії тим соціальним та політичним гравцям, які незважаючи на всі наявні легітимні повноваження, дедалі більше втрачають здатність впливати на суспільні процеси.

Проте збереження свого наукового статусу вимагає від соціальних дисциплін принципової ревізії власних епістемологічних засад, адже, як зазначив свого часу Луман, “відданість таким непридатним концептам могла бути пов'язаною з тим, що суспільство намагаються мислити чимось таким, що можна спостерігати ззовні. При цьому все ж таки доводиться спиратися на давно застарілу теорію пізнання, яка виходить з таких розрізень, як мислення/буття, пізнання/предмет, суб'єкт/об'єкт, а реальний процес пізнання здатна осягати лише як рефлексію, локалізовану, відповідно, на одній стороні цього розрізнення” [10, 28]. Щоправда, цілком погоджуючись з тим, що розвиток соціальних наук ґрунтувався на припущенні, що суспільство можна спостерігати ззовні, важко погодитися як з абсолютним запереченням Луманом традиційних епістемологічних розрізень, так і з тією альтернативою, яку він запропонував замість останніх. Річ не тільки в тім, що наслідком радикалізації функціоналізму стали відмова і від спроб дати каузальні пояснення соціальних процесів, хоча це само по собі є вагомим аргументом, річ в тім, що виникає питання щодо емпіричного застосування функціональних моделей, позаяк якщо спостережувані явища не мають належного “ступеню системності”, тоді функціональний аналіз може призвести до викривлення предмету дослідження [3, 243]. До того ж відмова від понять “суб'єкт” і “дія” заради теоретичної стрункості не стільки прирікає соціальні дисципліни на утримання на суто споглядальній дистанції, скільки сама ґрунтується на припущенні, що, так би мовити, незаангажовані, зовнішні описи суспільних процесів є можливими, а функціональні пояснення жодним чином на них не впливають. З огляду на це більш послідовною була б подальша проблематизація використання поняття “суспільство” в суспільних науках, що дозволило б віднайти відповідні актуальним епістемологічним вимогам способи аналізу соціальних процесів.

Спосіб концептуалізації, покладений в основу традиційного дослідження соціальних процесів, ґрунтується на припущенні про можливість спостереження об'єкта ззовні та, як вже зазначалося, відповідає досвіду просторового гуртування емпіричних об'єктів. Він передбачає певного суб'єкта спостереження здатного схопити свій об'єкт в його цілісності й комплексності. В історичній перспективі таке суб'єкт-об'єктне відношення соціальні науки успадкували від наук природничих. При цьому адекватне наукове дослідження, винайдення і формулювання об'єктивних законів природи вимагало відсутності впливу на об'єкт дослідження з боку суб'єкта. В цьому власне і полягала вимога об'єктивності наукового спостереження. Проблема із застосуванням такої епістемологічної моделі до соціальних наук полягає не лише у тому, що згідно з “принципом невизначеності” вже в самих природничих науках її застосування визнається обмеженим ситуаціями, в яких похибками, що завдає вплив суб'єкта спостереження на об'єкт, можна знехтувати, а й у тому, що дослідження соціальних процесів здійснюється за умов посідання дослідником певної соціальної позиції. Таким чином, будь-яке соціальне дослідження передбачає хай і специфічне, але все ж таки соціальне відношення і тому має розглядатися як актуалізація, з відповідними наслідками, певних соціальних процесів. Звичайно, намагання здобути на-

уковий статус спонукало соціальних дослідників наслідувати у своїй практиці природничі науки, проте лише тією мірою, якою дослідник нехтує аналізом власної соціальної позиції і тих “викривлень”, що вона завдає його дослідженню, він схиляється до настанов “наукового реалізму”. Звідси неминуча двоїстість і неостаточність соціального пізнання, вихідним пунктом якого виявляється певна *соціальна докса* — сукупність нетематизованих і невідрефлектованих уявлень, що безпосереднім чином формує перед-розуміння соціальної дійсності. Доксичний досвід є вихідним для соціального пізнання хоча б через те, що він уможливорює розпізнавання соціальних об’єктів серед множини всього спостережуваного. Соціальна докса постає як неперебутна підстава будь-якої форми соціального пізнання, позаяк будь-яка теорія ґрунтується на дорефлексивних нететичних тезах суб’єкта, який тим самими виявляється відкритим світу, перебуває у засадничому відношенні безпосереднього прийняття дійсності як умови будь-якого іншого ставлення до неї [6, 75].

Вже сама онтологія соціальних об’єктів спонукає до визнання необхідності якогось соціокультурного підґрунтя сприйняття і тим більше спостереження та дослідження соціальних процесів. Як відзначає Мауріціо Ферраріс, існує принаймні дві принципових відмінності між матеріальними та ідеальними, з одного боку, та соціальними, з іншого боку, об’єктами: “Перше стосується існування. Фізичні об’єкти можуть бути такого ж розміру, як маса їх молекул, і змінюються, тільки якщо змінюються молекули. Ідеальні об’єкти існують без молекул і є такими навіть для єдиної розумної істоти на землі чи за відсутності її, незалежно від будь-якого реєстрування. Соціальні об’єкти, навпаки, існують тільки якщо: 1) здійснюється акт, хай навіть мовчазний, що поєднує принаймні двох людей, та 2) наявний запис, що вимагає хоча б мінімальної кількості молекул, які, проте, можуть змінюватися, не впливаючи на природу об’єкта.<...> Друга відмінність стосується об’єктивності. Дивовижний характер соціальних об’єктів, їх відмінність, наприклад, від смаків і фантазій полягає у тому, що хоча вони і залежать від суб’єктів, але не є суб’єктивними. Цей момент є очевидним, хоча часто його розуміють неправильно, відтак одне із самих банальних і хибних припущень з цього приводу полягає у тому, що соціальні об’єкти є суб’єктивними. Тут, вочевидь, має місце певна плутанина із значенням слова “суб’єктивний” [14, 169]. Інакше кажучи, сама наявність соціальних об’єктів уможливлена наявністю певного соціального відношення між суб’єктами, а також взаємними діями навколо чи стосовно цих об’єктів, які розпізнаються і визнаються ними хай і не повністю тотожно, проте не настільки по різному, щоб виниклими відмінностями не можна було знехтувати. При цьому подальше існування соціального об’єкта залежить від збереження запису його появи, визнаного множиною залучених до соціального процесу суб’єктів.

Разом з тим сама необхідність запису відсилає до певної конвенції відносно існуючих в певному соціальному середовищі уявлень та легітимних розрізень, продукованих соціальною доксою. Тому лише тією мірою, якою індивід вже є залученим до соціальних процесів і посідає певну соціальну позицію, він здатний бути суб’єктом соціального пізнання. Первинний соціальний досвід, таким чином зумовлює і опосередковує пізнання соціального, передуючи інтенціональним структурам та надаючи суб’єкту вихідні орієнтири в соціальному світі. Цей досвід закладає необхідне підґрунтя і для пізнавальних практик соціальних наук. “Доксичний досвід — це досвід не-предметний та дорефлексивний. Проте не існує безпредметного досвіду, просто в доксичному дана не відсутність сущих, а нетематична можливість їхньої присутності, тобто сущі ще не тематизовані як предмети. З невизначеності предмету і допредикативного характеру доксичного досвіду походить неможливість отримання про нього будь-якого предметного знання: доксичні знання є до-раціональні перед-знання. Доксичне відношення не виводить за межі соціального досвіду, але дозволяє правильно пояснювати його загалом. Воно являє собою життєво-практичний досвід соціального світу як досвід практик, зв’язок із соціальним світом, що передує думці про нього. Оскільки нетематична даність передує конституюванню будь-якого тематичного предмету, будь-який можливий тематизований соціологічний досвід обґрунтований доксичним досвідом” [6, 79].

Проте, слід відзначити, що доксичний досвід є лише вихідним пунктом соціального пізнання, який хоча з необхідністю опосередковує всі подальші пізнавальні кроки, але

не визначає остаточно його зміст. Дійсно, в соціальних і гуманітарних науках завжди існує й існуватиме проблема релятивізму, адже первинна зануреність суб'єкта соціального пізнання в соціальну дійсність радикально проблематизує "чистоту" самого пізнавального процесу. Тому неодмінною умовою адекватного пізнання соціальних процесів, що може претендувати на статус наукового, є практика подвійної рефлексії, тобто рефлексії як щодо об'єкту, так і щодо суб'єкту пізнання. Це передбачає виявлення і критичний розгляд тих позиційних "викривлень" або доксичних вихідних, пов'язаних із соціальною позицією суб'єкта, тобто аналіз інтеріоризованих і засвоєних під час соціалізації форм сприйняття, розуміння і оцінювання соціальних подій і процесів, усталених практичних схем, соціальних конвенцій тощо, що постають як визначальна умова і водночас як обмежувальна рамка пізнання. При послідовному проведенні зазначений критичний розгляд не стільки дозволить, так би мовити, "очистити свідомість", нейтралізуючи чинники, що стоять на заваді адекватному соціальному пізнанню, скільки виявити форми первинної заангажованості, що уникають тематизації в доксичному досвіді, та утриматись від доктринальних тверджень щодо предмету пізнання. Безперечно, самий цей процес не позбавлений певних ускладнень, оскільки, як вже вказувалося, первинна заангажованість є також і умовою пізнавального процесу. Замість славнозвісного очищення свідомості від всіх суб'єктивних нашарувань і досягнення в такий спосіб якоїсь суперпозиції щодо світових подій і процесів, що нагадає не стільки наукове пізнання, скільки східні емансипативні практики, тут йдеться про взаємоузгодження різних суб'єктивних позицій відповідно до тих ціннісно-нормативних засад спільного існування, до якого сьогодні мають бути залученими всі, хто живе у світі, враховуючи густоту сплетіння мережі глобальних відносини і ступінь взаємовпливу подій та процесів в різних регіонах.

При розгляді аргументів Лумана щодо ревізії поняття "суспільство" вже зазначалося, що глобалізаційні зміни проблематизують узвичаєні погляди на суспільні процеси, оскільки становлення і розвиток соціальних наук були тісно пов'язані з постановкою і спробами розв'язання наявних соціальних проблем. Від соціальних дисциплін очікувалися і очікуються пропозиції, стосовні соціально-політичних питань різного гатунку і саме це робить позицію суспільствознавців дещо парадоксальною: з одного боку, від них очікують вироблення *об'єктивного*, а тому вільного від поточної кон'юнктури знання (модус теорії), проте, з іншого, — їхні теоретичні побудови повинні мати практичне застосування (модус практики). Подібна двоїстість часто-густо призводить до протиріччя, викликаних вимогою незаангажованості науковця та затребуваністю наукового знання в поточних соціальних справах. При цьому дане протиріччя заторкує фундаментальні підстави самого наукового виробництва, адже конституювання і розвиток останнього став можливим завдяки фінансовій і матеріальній підтримці з боку держави, а тому, за висловом П.Бурдьо, "залученості до специфічних відносин залежності від тієї інстанції, яка здатна зробити можливим виробництво, вільне від прямого тиску ринку" [1, 82]. Звичайно, подібне становище соціальних наук нерідко позначається на характері та загальній спрямованості досліджень, що істотно ускладнює перегляд і удосконалення теоретичного інструментарію, оскільки жорстко прив'язує дослідницький процес, зокрема його фінансове і матеріальне забезпечення, до очікувань з боку держави. Особливо гостро ця проблема стоїть в тих країнах, де залишаються сильними традиції державного дирижизму. В цьому разі соціальні науки потрапляють в повну залежність від політико-державного бачення суспільних процесів, центрованого навколо питань державного управління та соціальної інтеграції. Дану тезу можна проілюструвати на прикладі розвитку соціальних дисциплін в радянські часи, оскільки саме тоді за відсутності ринкових примусів державно-ідеологічний тиск позначався на них найвідчутніше. Зокрема це стосується соціології, розвиток якої супроводжувався регулярними репресивними втручаннями з боку держави [11; 12].

Безумовно, становлення соціології на перших етапах було тісно пов'язано з концептом "суспільства" як чогось органічного та цілісного і безпосередньо відсилало до реальності національних держав — державно-територіальне розуміння суспільства. Але в подальшому концептуалізація суспільного життя відбувалася вже на противагу цьому, що зрештою проблематизувало саму ідею суспільства. Як відзначає А.Турен, "національна єдність сус-

пільства є дедалі більше “практичною” та її матеріальна інтеграція зростає, тоді як діючі особи суспільства, дедалі більше відрізняючись один від одного, живуть більш автономно, будучи віддаленими від державних інтересів та ідеологій. Коли держава перевищує свою роль суспільного підприємця і актора міжнародних відносин, коли воно втручається в суспільне життя, тоді його втручання сприймається як скандальне і відкидається як реакційне і авторитарне. Держава не є тепер принципом єдності суспільного життя” [13, 48].

З іншого боку, втрата державою здатності інтегрувати наявні соціальні групи навколо єдиного центра і проблематизація суспільної єдності знову актуалізують питання про *порожнє місце* влади, спонукаючи до критики колишніх способів його вирішення. Дійсно, демократизація суспільного життя в країнах Європи і Північної Америки, що спостерігалася впродовж двох останніх століть, супроводжувалася поступовою відмовою від тих форм адміністративного і політичного примусу, які на початку становлення національних держав застосовувалися з метою досягнення шуканої національної єдності. Цей примус діставав вираження в цілому комплексі заходів, спрямованих на гомогенізацію соціокультурного простору і формування дисциплінарних механізмів (школа, лікарня, армія, в'язниця), покликаних (ре)соціолізувати населення і сприяти його мобілізації для загальнонаціональних справ. Виступаючи від імені нації чи народу державна влада поставала немовби зовнішня щодо суспільства інстанція, здатна і спроможна згуртувати населення в єдине ціле, вишколити його згідно з відповідним соціокультурним та/чи національним каноном. В цьому разі суспільство майже повністю ототожнювалося з нацією.

На противагу цьому підходу вищезгаданий розрив з політико-юридичним розумінням суспільства з боку соціальних наук наполягав якщо і не на протиставленні суспільних і державних інтересів, то, щонайменше, на їхній нетотожності. Виступаючи явно чи опосередковано агентами демократизації суспільного життя суспільствознавці дедалі більше проблематизували роль держави, щоправда спираючись у своїй критиці на запозичені з природничих наук пояснювальні моделі часто-густо організмійного гатунку. Суспільство в цих моделях також поставало цілісним органічним та/або системним утворенням, але єдність цього цілого пояснювалася вже завдяки (квазі)природничим, а не політико-державним механізмам. Тут розв'язання проблеми суспільного порядку ґрунтувалося на вірі в існування законів історичного розвитку та універсального маршруту, яким мають пройти всі наявні суспільства, еволюціонуючи від найпростіших до найскладніших форм. Тому вже не політична система і державний апарат виступали інстанцією згуртування і збирання до купи усіх частин суспільного цілого. Ця місія була покладена на самий історичний процес, суб'єктами якого дані суспільства виступали.

Проте віднайдена на природничо-еволюційному ґрунті єдність суспільства знову потрапила під загрозу, коли впевненість у можливості застосування в суспільних науках похідних з природознавства моделей змінилася переважаючим запереченням цієї можливості. Водночас відмова від універсалістського уявлення про єдиний шлях історичного розвитку і розшуки способів концептуалізації соціальної єдності не були спроможні реабілітувати її етатистську версію — розрізнення держави і суспільства вже зайшло настільки далеко, що повноваження державної влади здебільшого були пов'язані зі сферами економіки, забезпечення правопорядку і дотримання прав і свобод людини. На державну владу, звичайно, у її ліберально-демократичній версії вже не покладалася місія згуртування та соціокультурної інтеграції суспільного цілого, внаслідок чого суспільне життя дедалі менше розглядалася як система, керована власними структурою і законами. Сьогодні воно являє собою і аналізується, радше, як мережа соціальних відносин і позицій, не замкнена і не інтегрована навколо єдиного центру. Звісна річ, кожна соціо-історична локальність (держава, країна, регіон тощо) являє собою певне сплетіння комунікаційних мереж і соціальних відносин, загальна зв'язність яких є порівняно вищою (“густіша”) за своїм ступенем ніж з іншими локальностями і тяжіє до свого історичного центру, що зазвичай збігається із столичними центром регіону. Але з огляду на поточні примноження транслокальних зв'язків і комунікацій, соціальну, економічну та культурну реструктуризації світу, виникнення та/чи посилення нових центрів регіональної інтеграції локальним соціокультурним і політичним укладам буде дедалі важче впорядковувати множину соціальних відносин та позицій у

прагненні зберегти контроль та/чи забезпечити належний спосіб урядування в межах власної юрисдикції. Урядам національних держав доведеться переглянути узвичаєні способи організації державного управління, узгоджуючи їх з наявною комунікативною ситуацією і поточною соціокультурною динамікою. Разом з тим малоімовірно, що вони здатні будуть відмовитись від традиційних національних ідеологем, покладених в основу національного політичного ладу, незважаючи на подальше зростання частки представників інших культур, етнічних спільнот і рас в структурі населення.

* * *

Соціальні, економічні, політичні та культурні зміни впродовж останніх двох століть, супроводжувані піднесенням і нечуваним посиленням впливу наукового знання на всі сфери суспільного життя, уможливили становлення і піднесення соціогуманітарних дисциплін. Це піднесення не випадково збіглося у часі з виникненням на уламках Старого порядку нової форми політичної організації — національної держави — яка перетворилася на найпотужніший механізм соціокультурної інтеграції в межах локальності. В цьому контексті не випадковою є і та роль, яку відігравала в соціальних науках і в суспільно-політичному житті категорія “суспільство”, внаслідок чого вона надійно закріпилася в множині соціокультурних, політичних і дослідницьких практик, часто-густо постаючи як інструмент політичної мобілізації проти державної влади. В широкому вжитку суспільство розуміли як те, що перебуває всередині національних кордонів, але на відміну від нації воно не зводилося до сукупності громадян. Цей зв'язок між суспільним і національним дозволяє припустити, що наявність національної держави є необхідною, хоча і недостатньою підставою виникнення категорії “суспільство”, адже національні уряди особливо на перших етапах здійснювали *згуртування* соціального в межах національних кордонів. В соціальних науках поширення цієї категорії було пов'язано передусім з тривалим домінуванням субстанційного та організмійного бачення соціального дійсності та з тим нерозривним зв'язком, в якому перебували соціальні теорія і практика. Тією мірою, якою поступ соціальних наук і накопичення емпіричного матеріалу змушували відмовлятися від органічних і субстанційних метафор та критично поставитись до залучення природничих моделей для пояснення соціальних процесів, а, з іншого боку, глобалізаційні зміни істотно послабили здатність національних урядів впорядковувати власний соціальний простір, категорія “суспільство” дедалі більше перетворювалася на концепт з невизначеним значенням, щодо змісту якого важко було досягти згоди. Втім, попри втрату свого аналітичного потенціалу суспільство і надалі залишається загально-вживаною практичною категорією, здебільшого відіграючи роль ідеологеми в поточних суспільно-політичних практиках.

Література:

1. Бурдье П. Клиническая социология поля науки/ пер. с фр.// Социоанализ Пьера Бурдье. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. — С.82
2. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки// Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод и предназначение/ Пер. с фр. — М.: Канон, 1995. — С.265-286
3. Йоас Х. Креативность действия/ пер. с нем. — СПб.: Алетейя, 2005. — С. 243
4. Йоас Х., Кнёбль В. Социальная теория. 20 вводных лекций/ пер. с нем. — СПб.: Алетейя, 2011. — С.395-396
5. Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии/ Пер. с англ. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2014.
6. Качанов Ю.Л. Эпистемология социальной науки. — СПб.: Алетейя, 2007. — С.75
7. Козеллек Р. Часові пласти: Дослідження з теорії історії/ Пер. з нім. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. — С.325
8. Копосов Н.Е. Основные исторические понятия и термины базового уровня// Копосов Н.Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. — М.: НЛЮ, 2005. — С.58
9. Лефор К. Политические очерки (XIX-XX века)/ Пер.с фр. - М.: РОССПЭН, 2000. — С.26
10. Луман Н. Общество как социальная система/ Пер. с нем. - М.: Логос, 2004. — С.22
11. Социология и власть: документы и материалы. 1953-1968 / Под ред. Л.Н. Москвичева. — М.: Academia, 1997. — 168 с.

А.В. Лактіонова. Нищівність фундаменталізму – традиційної стратегії обґрунтування знання

12. Социология и власть: документы и материалы. 1969–1972 / Под. ред. Л. Н. Москвичева. – М.: Academia, 2001. – 200 с.
13. Турен А. Возращение человека действующего. Очерк социологии / пер. с фр. – М.: Научный мир, 1998. – С.48
14. Феррарис М. Ты где? Онтология мобильного телефона/ пер. с ит. – М.: НЛО, 2010. – С.169

Фадеев В. Общество как категория социальных наук

На протяжении последних столетий произошло становление национального государства как ведущей формы политической организации. Оно сопровождалось распространением употребления категории «общество» в социальных науках и общественно-политическом дискурсе. В социальных науках это было связано прежде всего с доминированием субстанционального и организмического видения социальной действительности, когда общество мыслилось как субъект или целостность, охватывающая все социальные процессы. Развитие социальных дисциплин и отказ от субстанциональных и организмических метафор вызвали сомнения относительно целесообразности использования категории «общество» в научном дискурсе. Тем не менее вопреки утрате своего теоретического потенциала общество и далее останется наиболее распространенной практической категорией публичного дискурса.

Ключевые слова: общество, национальное государство, публичный дискурс, социальные науки, социальная докса.

Fadieiev V. Society as a category of social sciences

In recent centuries was the emergence of the nation state as a major form of political organization. It was accompanied by the spread of the use of the category «society» in the social sciences and the social and political discourse. In the social sciences it was primarily associated with dominance of the substantial and organismic vision of social reality, when the society was thought as subject or integrity; it is contained in all the social processes. Development of the social sciences and the rejection of the substantial and organic metaphors have raised doubts concerning the appropriateness of the category «society» in the scientific discourse. Nevertheless, society in spite of the loss of its theoretical potential will continue to be the most common categories of public discourse.

Keywords: society, the nation-state, public discourse, social sciences, social doxa.

А.В. Лактіонова

кандидат філософських наук, доцент

НИЩІВНІСТЬ ФУНДАМЕНТАЛІЗМУ – ТРАДИЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ОБҐРУНТУВАННЯ ЗНАННЯ

Стаття присвячена перегляду традиційних підходів до проблеми обґрунтування знання, зокрема фундаменталізму, із метою показати, що увага до здійсненності знання може стати запорукою плідного переосмислення проблеми його обґрунтування, в перспективі практичної філософії (філософії дії). Наводяться і критично аналізуються сучасні аргументи і приклади (мисленнєві експерименти) підходів аналітичної філософії до обґрунтування знання; розглянуті їх переваги і недоліки, намічені можливості їх синтезу в термінах здійсненності знання.

Ключові слова: обґрунтування, фундаменталізм, інтерналізм, екстерналізм, знання.

Від початку філософія мала справу із розв'язанням проблем про природу і можливість знання, окрім цього в її межах розглядається знання про реальність або дійсність, особливо не наявну у відчуттєвому досвіді. Варто зазначити, що перше коло проблем традиційно вважається таким, що розглядається в теорії пізнання (епістемології), а друге – в метафізиці.

В сучасному розумінні епістемологія займається природою знання, можливостями знання, підставами для того щоб мати знання, різними сферами знання. Проблема базису (фундаменту) знання від початку цікавила філософів, і була предметом головного інтересу для багатьох з них. Базис знання забезпечив би його можливість. Особливий інтерес до цієї проблеми мав місце у 17-18 ст. між раціоналістами і емпіристами. Знання, як категорія, за